

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Thomas à Kempis bij Willem Teellinck, (3) / W.J. op 't Hof.
Auteur(s)	Hof, W.J. op 't
In	<i>Documentatieblad Nadere Reformatie</i> , 15 (1991), no. 1 (Voorjaar), p. 1-13.
Copyright	2006 / W.J. op 't Hof SSNR Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.08.08; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B07003214

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

THOMAS A KEMPIS BIJ WILLEM TEELLINCK (3)

W. J. op 't Hof

1. Conclusie

In de twee voorafgaande afleveringen van dit artikel is onweerlegbaar gebleken dat W. Teellinck in zijn oeuvre vaak woordelijk hele bladzijden uit *De Imitatione Christi* van Thomas à Kempis incorporeert, in totaal zelfs wel tientallen pagina's. Nu is dit op zichzelf reeds een vondst van grote betekenis, maar de waarde van deze ontdekking komt eerst goed tot zijn recht als er uitsluitel gegeven wordt over de wijze waarop Teellinck de late middeleeuwer tot zijn woordvoerder maakt alsmede over het doel dat hij hiermee voorheeft. Bovendien rijst de vraag naar de betekenis van deze handelwijze van Teellinck. Wanneer en waarom citeert hij? Wat steekt erachter dat hij terugvalt op A Kempis? Wat ziet de nadere reformator in de moderne devoot en op welke - historische - wijze heeft hij diens werk leren waarderen? Hoe kijkt hij aan tegen de verhouding tussen Rome en Reformatie en welke evaluatie heeft hij van de voorreformatorische vroomheid?

In deze concluderende aflevering van dit artikel zal eerst een verwerking van de in de vorige afleveringen staande gegevens betreffende Teellincks methode en doelstelling gepresenteerd worden. Vervolgens zal stilgestaan worden bij de betekenis van deze vondst en zal een poging ondernomen worden om de grotere verbanden te schetsen, tegen de achtergrond waarvan de betekenis van de Thomas-citaten reliëf krijgt. Tenslotte zal er een aanzet gegeven worden tot de ontwikkeling van een nog nieuwe onderzoeksmethodiek om in het algemeen verzwegen citaten uit *De Imitatione Christi* - en misschien uit andere moderne-devotionele geschriften - op te sporen.

2.0. Verwerking

Het eerste dat nu de aandacht vraagt, is de brontekst. Welke editie van A Kempis' hoofdwerk heeft de Middelburgse gereformeerde predikant gehanteerd? Wanneer hierop en antwoord gegeven kan worden, dringen zich onweerstaanbaar andere belangrijke vragen op. Citeert hij woordelijk? Van welke aard zijn de veranderingen die hij toepast?

Een vraag van een andere orde is: Is de volgorde van de Thomas-aanhalingen bij Teellinck identiek met die van de tekst van *De Imitatione Christi* zelf?

Weer een ander terrein dat de moeite van het onderzoek alleszins waard is, bestaat in de inhoud. Welke onderwerpen komen er in de citaten aan de orde en sluiten deze aan bij de verbanden van Teellincks eigen tekst? Wat is de inhoudelijke aard van de geschriften waarin de nadere reformator schatplichtig is aan de moderne devoot?

XV-2

Tenslotte rest de kwestie van de doelstelling. Wat beoogt Teellinck met de ontleningen aan het hoofdwerk van A Kempis?

2.1. Brontekst

Vergelijking met de in 1624 - het jaar waarin Teellinck voor het eerst en direct ook zeer uitgebreid A Kempis citeert - bestaande tekstuitgaven van Thomas' hoofdwerk leert dat de nadere reformator de tekst in de Nederlandse vertaling die de augustijner koorheer Nicolaus van Winghe¹ in 1548 te Leuven had vervaardigd, voor zich had, en wel in de vorm die Van Winghe's ordegenoot Johannes Vlimmer er in 1576 aan had gegeven². Een overtuigde protestant die een rooms-katholieke vertaling van een even rooms-katholiek boek volgt!

Deze constatering werpt een interessant licht op Teellincks signalering in de voorrede van het eerste deel van zijn *Sleutel der devotie* (1624) dat Thomas' geschrift in handen van veel welmenende Christenen is. Met deze laatste uitdrukking bedoelt hij ongetwijfeld protestantse, gereformeerde Christenen. Men zou geneigd kunnen zijn om in het licht van de gemeenten die Teellinck tot 1624 gediend heeft, hierbij uitsluitend aan de provincie Zeeland te denken, maar de uitgaveplaats van het eerste deel van *Sleutel der devotie*, Amsterdam, maakt het aannemelijk dat Teellinck eerder de Nederlanden in hun geheel op het oog heeft. De conclusie moet dan ook luiden dat volgens Teellinck in de jaren twintig van de zeventiende eeuw A Kempis' hoofdwerk in een rooms-katholieke Nederlandse overzetting op ruime schaal onder de Gereformeerden in de Nederlanden verbreid was.

Teellincks uitlating wordt enerzijds tegengesproken en anderzijds bevestigd door de resultaten van een modern onderzoek naar de drukgeschiedenis van *De Imitatione Christi*. De desbetreffende onderzoeker, T. Clements, komt op grond van het aantal herdrukken van de Nederlandse vertaling tot de algemene slotsom dat het bewuste geschrift allerminst een volksboek is geweest, maar stelt wel dat, terwijl in de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw het aantal drukken negen bedraagt, in de volgende twintigjarige periode dit aantal meer dan verdubbelt tot 22.

Hierbij dient het volgende bedacht te worden. Clements noemt weliswaar de mogelijkheid dat er meer edities geweest zijn dan de nu bekende, maar hij vindt dit pad te glibberig om te volgen. Jarenlange ervaring in het zoeken naar zeventiende-eeuwse stichtelijke lectuur heeft mij echter geleerd dat het aantal uitgaven dat vanuit de openbare bibliotheken bekend is, met zo'n zeventien procent vermeerderd kan worden op grond van wat zich in particuliere collecties bevindt en op grond van die edities waarvan bekend is dat ze bestaan hebben, maar waarvan op dit moment elk exemplaar zoek is⁴. Bovendien wordt bij het genoemde percentage nog geen rekening gehouden met die uitgaven die wel historisch zijn, maar met het bestaan waarvan de huidige wetenschap niet op de hoogte is.

Al met al zie ik vooralsnog geen reden om de juistheid van Teellincks signalering in twijfel te trekken.

2.2. Mutaties

Zonder dat Teellinck zich bij zijn ontleningen slaafs bindt aan zijn basistekst, volgt hij deze in de regel nauwgezet. Hij mag wel eens in confessioneel niet-gevoelige gedeelten enkele woorden toevoegen of weglaten, maar over het algemeen volgt hij de Thomas-tekst woordelijk. In het geval dat de bron wel een bijbeltekst citeert, maar niet de plaats erbij noemt waar de tekst in de Bijbel staat, geeft Teellinck deze precies aan. Voorts voegt hij vaak bijbelteksten en -plaatsen toe. Kennelijk wil hij op deze manier zijn protestantse ligging profileren.

De zaak komt er anders voor te staan wanneer er typisch rooms-katholieke aangelegenheden en bewoordingen in het geding zijn. Als overtuigde protestant kan, mag en wil de Middelburger in zo'n geval de brontekst niet voor zijn rekening nemen. Wat doet hij dan? Dit varieert sterk. In het geval van voor Protestanten werkelijk ontoelaatbare bewoordingen neemt hij zijn toevlucht tot omissie of - wat vaker voorkomt - tot mutatie.

De methode van weglaten is vanzelfsprekend het eenvoudigst en het meest voor de hand liggend. Wanneer het verband deze simpele oplossing niet toestaat, wijzigt Teellinck de Thomas-tekst op een voor hem dogmatisch aanvaardbare manier. In veel gevallen past hij op de ene plaats omissie en op de andere plaats mutatie toe. Wat echter de aandacht trekt, is dat hij niet consequent te werk gaat. De ene keer laat hij een woord of een uitdrukking weg of wijzigt hij die, een volgende keer neemt hij die ongewijzigd in zijn tekst over. Gewoonlijk is de volgorde hierbij deze dat hij eerst iets wegnipt of muteert en dit in tweede instantie onveranderd weergeeft. Dit wijst erop dat hij meer bedacht was op een vloeiende overgang van het gereformeerde betoog naar het rooms-katholieke citaat dan op een grondige kuising van het door hem verwerkte materiaal.

Woorden die Teellinck laat staan, zijn: sacrificie, heiligen, contemplatie, vernieten, penitentie en officie. Voorbeelden van door hem overgenomen uitdrukkingen zijn: de engelse puurheid en heiligheid van Sint Jan Baptist, devote heiligen, vurige minnaars [van Christus], het verborgen heiligdom [= de mis], het brood der engelen, de allerheiligste en glorieuze maagd Maria, de heilige voorloper Sint Jan Baptiste, vleugels der waarachtige vrijheid om tot God te vliegen, martelaars, confessoren, maagden, een strenge abstinentie, het lichaam met abstinentie kwellen, een grote zoetheit der devotiën, pure onderdanigheid, goede mensen en vrijers van de Heere Jezus. De volgende inhoudelijke gedachten worden door Teellinck aan de tekst van A Kempis ontleend: de voorbede van de het sacrament houdende en gevierd hebbende gelovigen; wie het sacrament op de juiste wijze ontvangt, verblijdt de engelen; in het sacrament is Christus met Zijn heilige engelen aanwezig; bij het sacrament moet men zich met alles aan God opofferen; de gelovigen offeren zichzelf en al het hunne aan Christus; voortgaan in deugden; de vraag: Wanneer zal ik geheel met God verenigd zijn, geheel door Zijn liefde verslonden zijn en mijzelf geheel verzaakt hebben?; het gebed om geheel met God te versmelten; het hart moet boven al Gods gaven en creaturen uit tot God Zelf opklimmen.

Het willekeurige karakter van Teellincks procédé wordt goed zichtbaar in

XV-4

zijn handelwijze met het woord gratie. Wisselend vertaalt hij dit met genade en neemt hij het onveranderd over.

In de vorige twee afleveringen van dit artikel is gebleken dat Teellinck soms meer dan eens een bepaalde passage uit *De Imitatione Christi* aanhaalt. De vergelijking van deze identieke gedeelten leert dat hij in zijn wijze van citeren niet consequent is. Zo wijzigt hij *weerdich Sacrament* de eerste keer in *H. Avontmael des Heeren* en de tweede keer in *weerdige tafele*. De eerste keer neemt hij slechts de eerste helft van de uitdrukking *Medecijn-meester/ ende gesontmaker* over, terwijl hij deze de tweede keer volledig citeert. De eerste keer vult hij de woorden *leuende fonteyn* aan met *van alle gerechticheyt*, terwijl hij dit de tweede keer nalaat. De eerste keer wordt de uitdrukking *dagelijcschen troost* in verband met het sacrament veranderd in *onwtsprekelijcken troost*, de tweede keer wordt zij ongewijzigd gebezigd. In hetzelfde verband wordt *zijnen gloriosen lichaem* de eerste maal *zijn eyghen vleesch ende bloet* en de tweede maal *zijn eygen lichaem*, terwijl de woorden *den mensche* achtereenvolgens veranderd worden in *den Godsaligen herten* en ongewijzigd overgenomen worden. Tweemaal wordt *Wanneer sal ic my eens geheelijc vereenigen in v* woordelijk aangehaald, maar de derde keer wordt het gewijzigd in *wanneer sal ick my eens geheelijck vergenoeghen in u*. Bovendien vertaalt hij het woord gratie dan weer wel en dan weer niet.

Uit dit alles krijgt men de indruk dat Teellinck de passages die hij citeert, enerzijds zo getrouw mogelijk weergeeft, maar anderzijds nauw aan laat sluiten bij het verband, waardoor er iedere keer opnieuw wijzigingen kunnen optreden.

2.3. Volgorde

De bepalande betekenis van de gang van het betoog komt ook tot uiting in de volgorde waarin men de citaten aantreft. Deze wijkt geheel af van die van het origineel. Al naar het Teellinck in de loop van zijn uiteenzetting uitkomt, neemt hij fragmenten uit Thomas' hoofdwerk op: nu eens uit het begin van een boek hiervan, dan weer uit het slot van dat boek, een derde keer uit het midden. De citaten zijn her en der vandaan genomen.

Een ander aspect van de willekeurige volgorde is dat er gedeelten van citaten zijn die binnen één hoofdstuk van Teellincks *Sleutel der devotie* tweemaal voorkomen.

2.4. Inhoud

De eerste keer dat *De Imitatione Christi* in het oeuvre van Teellinck - uitgebreid - verschijnt, is in het derde boek van het eerste deel van *Sleutel der devotie* (1624). In het derde hoofdstuk daarvan bespreekt de auteur het nut dat de heilige Doop en het heilige Avondmaal hebben voor het opwekken van de in de gelovige verflauwde werkingen des Geestes. Bij de behandeling van het Avondmaal last hij zoveel fragmenten uit het vierde boek van *De Imitatione Christi* in dat dat onderdeel, dat over de mis gaat, voor een groot gedeelte daarin weerkeert. Het kader waarin Teellinck die citaten een plaats geeft, is derhalve inhoudelijk hetzelfde als het verband waarin ze in de brontekst staan, zij het dat de mis in Avondmaal veranderd

is. De vormen waarin de tekst vaak gegoten is, namelijk die van het gebed en van de alleenspraak, worden door hem overgenomen.

De tweede plaats waarin Teellinck aan Thomas schatplichtig is, treft men in *Soliloquium* (1628) aan. In het 29ste hoofdstuk vertolkt de ziel haar verlangen naar de ontmoeting met God om altijd Zijn liefde te mogen smaken. Op dit hoogtepunt van *Soliloquium* citeert Teellinck woordelijk een passage uit het vierde boek van A Kempis, waarin de ziel haar hunkering naar de volmaakte vereniging met haar Bruidegom onder woorden brengt.

Een gedeelte van deze ontlening komt terug in *Het Nieuwve Ierusalem* (1635). In hoofdstuk acht van het eerste deel van deze dialoog tussen Christus en Maria geeft deze als haar hoogste wens te kennen om met haar Bruidegom Christus verenigd te worden.

Een tweede citaat in dit geschrift vindt men in het laatste hoofdstuk, dat de groei in de ware godzaligheid tot onderwerp heeft. Deze aanhaling bevat vrijwel het gehele achttiende hoofdstuk van het eerste boek van *De Imitatione Christi*, dat handelt over het voorbeeld van de heilige voorvaderen. In het citaat wordt vooral de ascetische leefwijze van de woestijnheiligen aangeprezen.

Voor het laatst laat Teellinck A Kempis spreken in het tweede deel van zijn *Sleutel der devotie*, dat bestaat uit de boeken vijf en zes en een ahangsel. In het zesde boek wordt uiteengezet dat de mens niets goeds vermag zonder Gods genade, dat hij, wil hij de zoetheid van deze genade terdege smaken, zichzelf moet verloochenen en dat hij zijn kruis gaarne op moet nemen om Christus te volgen. Dit zesde boek is grotendeels ontleend aan de boeken twee en drie van A Kempis' geschrift, waarin de genoemde thema's uitvoerig aan de orde komen.

Het voorgaande heeft laten zien dat Teellinck op drie thematische gebieden op A Kempis terugvalt: de Avondmaalsmystiek, de eschatologische mystiek en de exempeldevotie. De ontleningen hebben vaak de vorm van gebeden, alleen- en tweespraken.

De inhoud van de ontleningen stelt de moderne onderzoeker voor grote verrassingen. Wie had ooit gedacht dat een gereformeerde piëtist als Teellinck, die twee anti-roomse geschriften op zijn naam heeft staan, een groot gedeelte van het vierde boek van *De Imitatione Christi*, dat nota bene aan een typisch rooms-katholiek motief als de mis gewijd is, in zijn eigen werk zou opnemen en dat hij één passage daaruit zelfs in drie verschillende geschriften woordelijk zou kopiëren? Deze vraag gaat te meer klemmen als men in aanmerking neemt dat de centrale figuur binnen de Nadere Reformatie, de invloedrijke Utrechtse hoogleraar in de theologie G. Voetius, niets van het vierde boek van A Kempis' geschrift wilde weten. Zijns inziens was dat namelijk door en door rooms van karakter en was het niet door A Kempis opgesteld. De bekende gereformeerde piëtist W. à Brakel volgde hem hierin. Bovendien zorgde het gezag van Voetius ervoor dat de Nederlandstalige gereformeerde uitgaven van *De Imitatione Christi* in de vertaling van C. Boey tot 1687 beperkt bleven tot de eerste drie boeken⁵.

XV-6

Een volgende vraag is: Hoe is het mogelijk dat een gereformeerd predikant als Teellinck zijn lezers de ascetische en binnen het Rooms-katholiecisme zeer aangeprezen leefwijze van de heilige woestijnvaders ten voorbeeld stelt?

2.5. Doel

Aangezien Teellinck buiten *Sleutel der devotie* steeds stilzwijgend aan A Kempis' hoofdwerk ontleent, kan er alleen met betrekking tot het genoemde geschrift iets met zekerheid over het oogmerk gezegd worden dat hij met de in dat geval overvloedige citaten heeft gehad. In de voorrede van het eerste deel daarvan openbaart hij hierover het volgende.

Naar de waarneming van Teellinck wordt *De Imitatione Christi* door veel Gereformeerden gelezen. Op zichzelf keurt hij dit niet af, maar wel is hij beducht dat de rooms-katholieke elementen van dat geschrift een verkeerde invloed op eenvoudige Protestanten zullen hebben. Om dit laatste te voorkomen, levert hij zelf met *Sleutel der devotie* een redelijk alternatief. Met dit werk beoogt hij een vervanging voor onder andere Thomas' geschrift te geven.

Als een soort tegemoetkoming aan het lezerspubliek, dat blijkbaar erg aan *De Imitatione Christi* verknocht was, heeft Teellinck die gedeelten hieruit die voor hem hem dogmatisch aanvaardbaar waren en hem in het bijzonder van pas kwamen, in zijn eigen pennevrucht opgenomen. Hij is hierin zelfs zover gegaan dat hij - indien enigszins mogelijk - de stijl van het origineel aangehouden heeft. Verder geeft hij te kennen dat hij de veranderingen in de ontleningen beperkt heeft gehouden. Dit stemt geheel overeen met wat in het voorgaande opgemerkt is over Teellincks mutatiemethode. Deze door Teellinck zelf verwoorde doelstelling vormt de verklaring voor de geweldig onevenredige omvang tussen het aandeel dat *De Imitatione Christi* in *Sleutel der devotie* heeft en het aandeel dat hetzelfde werk van A Kempis in het overige oeuvre van Teellinck bezit. Met andere woorden: de grote hoeveelheid Thomas-citaten in *Sleutel der devotie* hangt samen met het specifieke doel van dit werk en is geenszins tekenend voor de bronbetekenis van A Kempis' boek voor Teellincks overige geschriften.

Anderzijds mag die betekenis niet tot vrijwel nul gereduceerd worden. De Thomas-citaten in de twee andere werken van Teellinck laten dit niet toe. Hierbij komt dat het totale oeuvre van de Middelburger nog lang niet nauwkeurig op invloed van *De Imitatione Christi* en van A Kempis in het algemeen is onderzocht. Er zouden wel eens meer ontleningen kunnen bestaan dan wij nu weten. Bovendien - en dit is niet het geringste argument - wijst het feit dat Teellinck niet een geheel nieuw gereformeerd devotieel handboek samenstelde, maar veel Thomas-citaten in aangepaste vorm in zijn gereformeerd hoofdverhaal integreerde, niet alleen op de grote ingang die de late middeleeuwer met zijn hoofdwerk bij de Gereformeerden van zijn tijd gevonden had, maar minstens even sterk ook op zijn persoonlijke waardering. In deze zin stijgt de betekenis van de ontleningen aan *De Imitatione Christi* in *Sleutel der devotie* uit boven het specifieke doel dat Teellinck met dit werk beoogde.

Nog in andere opzichten moet het gewicht van de bijzondere gerichtheid van *Sleutel der devotie* gerelativeerd worden. Het is verleidelijk om de in dit werk bewaard gebleven roomse termen en uitdrukkingen en de daarin aanwezige ontleningen aan het vierde boek van A Kempis' werk op rekening van het speciale karakter van Teellincks boek te schrijven. Het opvallend rooms-katholiek gekleurde tweede Thomas-citaat in *Het Nieuwve Ierusalem* alsmede het eerste Thomas-citaat hierin en de soortgelijke aanhalingen in *Soliloqvium* weerhouden de onderzoeker echter om die slot-som te maken.

Kan er vanuit de functie die de Thomas-citaten in *Sleutel der devotie* vervullen, iets gezegd worden over de rol die de Thomas-ontleningen in de twee andere genoemde geschriften van Teellinck spelen? De beantwoording van deze cruciale vraag staat of valt met de doelstellingen van die twee desbetreffende werken. Impliceren die het vervangingsmotief, dan is er reden om althans gedeeltelijk alle ontleningen aan *De Imitatione Christi* in het oeuvre van Teellinck in hetzelfde licht te zien en dezelfde betekenis toe te kennen.

In de voorrede van *Soliloqvium* maakt Teellinck duidelijk dat hij hierin om anderen daartoe aan te sporen en daarin te versterken verslag doet van zijn eigen bekering. Iedere parallel met de doelstelling van *Sleutel der devotie* ontbreekt derhalve. Dit gaat eveneens op voor het postuum uitgekomen *Het Nieuwve Ierusalem*. Conclusie: de Thomas-citaten in *Soliloqvium* en in *Het Nieuwve Ierusalem* zeggen veel meer over die in *Sleutel der devotie* dan omgekeerd.

3.0. Betekenis

Zoals in het voorgaande duidelijk is geworden reikt de betekenis van de Thomas-citaten verder dan de specifieke functie die zij in *Sleutel der devotie* vervullen. Door op belangrijke plaatsen in enige van zijn geschriften zo woordelijk mogelijk passages uit *De Imitatione Christi* op te nemen, geeft Teellinck te kennen dat dit laat-middeleeuwse devotionele geschrift een zekere waarde voor hem heeft. De inhoud van het woordje zekere wordt in het volgende uitgewerkt. Tevens wordt hierin ingegaan op een paar consequenties die deze waarde met zich meebrengt.

3.1. Waardering

Het zijn niet alleen de Thomas-ontleningen buiten *Sleutel der devotie*, maar ook die in dit werk die de boekstaving vormen van Teellincks waardering voor A Kempis' hoofdwerk. In de eerste plaats is hierbij Teellincks vervangingsprocédé in het geding. Uit vrees dat het rooms-katholieke origineel bij eenvoudige Gereformeerden in dogmatisch opzicht ontsporend zal werken, presenteert hij een gereformeerd devotioneel alternatief, waarvan hij hoopt dat dit het oorspronkelijke werk zal doen vergeten. Men zou verwachten dat hij nu met een totaal nieuw en gereformeerd boek voor den dag komt. De werkelijkheid leert echter anders. Weliswaar is het door hem opgestelde traktaat gereformeerd van aard, maar er zijn tientallen bladzijden ontleend aan de bron die hij juist in het vergeetboek wil

XV-8

hebben. Hij blijkt derhalve wel gekant te zijn tegen de rooms-katholieke aard van de brontekst, maar allerm minst tegen een door middel van enige wijzigingen tot-stand-gebrachte gereformeerde versie daarvan. Het intensieve gebruik dat hij van deze laatste maakt, laat zien dat hij grote waardering hiervoor heeft. De waarde die de Thomas-tekst voor hem heeft, is zo groot dat hij afziet van eigen gedachtengang en formulering. Zijn overige geschriften leggen er genoegzaam getuigenis van af dat hij zelf tot dat laatste zeer wel in staat was. De gevolgtrekking ligt voor de hand: hij beschouwt de brontekst afgezien van de rooms-katholieke karakteristieken als meesterlijk en niet te overtreffen. Zijn positieve beoordeling brengt hem er zelfs toe om het bij zijn kuising van de tekst niet al te nauw te nemen. Het gereformeerde verband waarin de aanvechtbare formuleringen staan, moet het de lezers naar zijn mening onmogelijk maken om die in rooms-katholieke zin op te vatten.

3.2. Beïnvloeding

Met het woord waardering kan men diverse kanten uit. Grofweg zijn er twee mogelijkheden: òf Teellinck waardeert A Kempis omdat hij bij deze centrale thema's en geliefde accentueringen van zichzelf terugvindt, òf hij heeft de late middeleeuwer hoog staan omdat deze een vormende invloed op hem uitgeoefend heeft. Anders gezegd: de waardering getuigt van zelfbevestiging of van afhankelijkheid. De enorme mate waarin Teellinck in *Sleutel der devotie* op A Kempis terugvalt, de cruciale plaatsen waarop hij de gereformeerde woordvoerder van Thomas is en de overname van rooms-katholieke karakteristieken in zijn gereformeerde versie zijn alle argumenten om veel meer in de richting van beïnvloeding dan in die van zelfbevestiging te denken.

De drie genoemde redenen kunnen nog met één belangrijk argument vermeerderd worden. De Thomas-passage waarin de in geestelijke liefdesbrand staande ziel haar dorstende hunkering naar de eschatologische liefdesgemeenschap met Christus als haar Bruidegom verwoordt, komt in alle geschriften van Teellinck waarin ontleningen aan A Kempis' werk staan, voor: dus drie keer. In twee van de drie gevallen, namelijk in *Soliloqvium* en *Het Nieuwve Ierusalem* vormt zij een climax in de gang van het betoog. Onmiskenbaar is hier meer aan de hand dan slechts aansluiting bij een bepaalde tekst. Op dit punt heeft A Kempis een stempel op Teellinck gedrukt. Dit geldt te meer daar de bewoordingen van dit fragment opmerkelijk afwijken van het idioom van de gereformeerde vroomheid. De enige verklaring die aan al deze gegevens recht doet, is die van beïnvloeding.

Deze interpretatie wordt ondersteund door het laatste Thomas-citaat in en de inhoud van het laatstgenoemde geschrift van Teellinck. In die aanhaling zijn het niet alleen de bewoordingen, maar is het tevens de inhoud, die men allesbehalve van een gereformeerd predikant zou verwachten. Die inhoud betreft het voorbeeld der heilige patriarchen en profeten, van de apostelen, de martelaren, de belijders, de maagden en andere heiligen, alsmede der heilige oudvaders in de woestijn. De ascetische leefwijze van met name de laatstgenoemden wordt zeer uitvoerig voorgesteld en aange-

prezen. Dat Teellinck voor dit citaat twee volle pagina's inruimt, geeft aan dat een bepaalde factor bij hem sterker is dan de vrees om voor een rooms-katholieke heiligenvereerder te worden uitgemaakt. Welke factor is dit anders geweest dan geestelijke zeggingskracht en invloed?

Het Nieuwve Ierusalem bestaat uit twee delen. In het eerste deel laat Christus Maria de voordelen zien die er aan de betrachtning van de ware godzaligheid zijn verbonden. Hierop klaagt Maria over haar tekortkomingen op dat gebied. Christus wijst haar er dan op dat men, wil men overeenkomstig de heilige leer der waarheid zich heilig gedragen, zichzelf en alle aardse zaken moet verloochenen. Maria spreekt vervolgens als haar hoogste verlangens uit dat zij met haar Bruidegom Christus verenigd wil worden. Tenslotte houdt Christus haar voor dat de ware godzaligheid drie zaken vereist: een ware ootmoed, een waar geloof en een heilig voornemen.

In het tweede deel van de dialoog onderricht Christus Maria aangaande de geestelijke wacht, het voortdurend gebed, de dankzegging, de christelijke ervaring, de trits geloof, hoop en liefde, de zekerheid der zaligheid en de groei van de ware godzaligheid.

Uit deze korte samenvatting komt naar voren dat diverse thema's en uitdrukkingen als het ware uit *De Imitatione Christi* zijn weggelopen. Dit is trouwens tekenend voor de hele inhoud van het bewuste geschrift van Teellinck.

Wie al de Thomas-citaten overziet, komt tot de conclusie dat A Kempis thematisch op Teellinck heeft ingewerkt ter zake van de Avondmaalsmystiek, de eschatologische mystiek en de exempeldevotie en formeel ter zake van de gebeden en de alleenspraken. Hoewel niet uitsluitend betreft de invloed derhalve in zeer grote mate het gebied van het innerlijke geloofsleven.

3.3. Kennismaking

Invloed veronderstelt contact. Wanneer en op welke wijze is Teellinck met het hoofdwerk van A Kempis in aanraking gekomen en onder de bekoring hiervan geraakt?

Bij gebrek aan harde gegevens moet de moderne onderzoeker bij het verkrijgen van een antwoord op deze vraag in alle voorzichtigheid zijn weg gaan. Of is het misschien beter en wetenschappelijker om maar eerlijk te erkennen dat ieder antwoord louter speculatie is? Naar mijn mening is dit laatste niet het geval. Er zijn immers enige gegevens die voldoende grond bieden voor een hypothese.

Teellinck deelt zelf mee dat *De Imitatione Christi* onder de Gereformeerden op ruime schaal verspreiding had gevonden. Op grond hiervan is het aannemelijk om te veronderstellen dat dit werk ook tot de stichtelijke bibliotheek van zijn eigen ouderlijke woning heeft behoord. Hij zal er vanaf zijn jeugd weet van hebben gehad en hij zal het wellicht ook wel eens ingezien hebben.

Het is niet waarschijnlijk dat die eerste kennismaking heeft geresulteerd in liefde op het eerste gezicht. Het is immers van Teellinck bekend dat hij, nadat hij in 1603 te Poitiers in Frankrijk tot doctor in de beide rechten

XV-10

gepromoveerd was, in een piëtistische puriteinse omgeving in Engeland tot bekering gekomen is en zelfs de roeping tot predikant ontvangen heeft. Deze Engelse periode in zijn nog jonge leven is van beslissende betekenis voor zijn hele verdere bestaan geweest.

In het Engelse Protestantisme was *De Imitatione Christi* reeds vroeg vertaald en omgewerkt, terwijl de edities van deze uitgaven elkaar in snel tempo opvolgden⁶. A Kempis was daar vooral in het piëtistische Puritanisme zeer populair en invloedrijk⁷. Wordt het dan niet waarschijnlijk dat Teellinck in Engeland dank zij het piëtistische Puritanisme het werk van zijn veel oudere landgenoot heeft leren waarderen en dat deze sindsdien met zijn gedachtengoed bevruchtend op de gereformeerde predikant heeft ingewerkt?

3.4. Continuïteit

De gevonden feiten dat de aangepaste en vertaalde versies van *De Imitatione Christi* binnen het Engelse Protestantisme druk na druk beleefden, dat een vertaalde rooms-katholieke uitgave hiervan op ruime schaal onder Nederlandse Gereformeerden circuleerde en dat Teellinck zelf devotievolle invloed hiervan heeft ondergaan, wijzen uit dat de Reformatie niet in alle opzichten een breuk met het verleden geslagen heeft. Ter zake van de middeleeuwse devotie en Mystiek is er op onderdelen sprake van continuïteit. Allerlei devotievolle en mystieke elementen, die dogmatisch niet - erg - gevoelig lagen, zijn door Protestanten uit het voorreformatorische verleden overgenomen.

Bij deze overname waren aspecten in het geding die niet controversieel van aard waren. De reformatoren hebben hieraan dan ook geen speciale aandacht geschonken. Hun aandacht richtte zich - ook in hun geschriften - vanzelfsprekend op de verschillpunten met Rome.

De hervormers hebben zelf ook wel allerlei formele en materiële onderdelen van de middeleeuwse vroomheid onverlet gelaten en in een nieuwe, protestantse context laten voortleven, maar aangezien hun interesse elders lag, hebben zij die zaken niet op een eigen, protestantse wijze uitgewerkt. Dientengevolge kon het nageslacht bij zijn nadere-reformatorische oriëntatie op het vrome leven niet terugvallen op een protestantse vroomheidstraditie, maar was zij genoodzaakt om over de Hervorming heen terug te grijpen op de devotie en de Mystiek van de rooms-katholieke Middeleeuwen.

De scheur die de Hervorming trok, had voornamelijk betrekking op de dogmatiek, de ecclesiologie en de liturgie. Ongetwijfeld liet zij de vroomheid niet ongemoeid, maar het is even zeker dat een respectabel part hiervan deel uitmaakte van de ongekloofde ondergrond die Rome en Reformatie verbond. In deze zin mag er gesproken worden van een continuïteit van de middeleeuwse vroomheid en Mystiek, onder het breukvlak Rome - Reformatie door. Deze ononderbroken verbindingslijn brengt G. Voetius op karakteristieke wijze onder woorden wanneer hij Teellinck typeert als *Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)*⁸.

3.5. Katholiciteit

De ongezochte, maar onvermijdelijke kennisneming van de voorreformatische vroomheid bracht een man als Teellinck in toenemende mate tot het inzicht dat de ware religie, zij het dan onder een deksel, toch ook in de tijd vóór 1517 aangetroffen werd. Ondanks typisch roomse verwording is er in de Middeleeuwen een bijbelse kern aanwezig gebleven, die zich met name in de vroomheidsliteratuur wel eens onverhuld wil tonen. Dit inzicht vormt de achtergrond van Teellincks opmerking in de voorrede van het eerste deel van *Sleutel der devotie* dat schrijvers als A Kempis het een en ander zowel goed verwoord hebben als aan de ware religie en de gezonde leer ontleend hebben.

De aanzienlijke verschillen die er tussen hem en A Kempis bestonden, verhinderden Teellinck niet om zich op voor hem aangelegene punten één te voelen met de late middeleeuwer. Teellinck kende in diverse opzichten het gevoel van geestelijke verbondenheid met Thomas. Dit heeft ertoe geleid dat hij zich er steeds meer van bewust werd dat hij als gereformeerd theoloog niet slechts de Hervorming en op heel verre afstand de eerste eeuwen van het Christendom achter zich had staan, maar dat hij stond in de traditie van de kerk van alle eeuwen en plaatsen. Met andere woorden: de Thomas-citaten getuigen ook van Teellincks besef van katholiciteit.

4.0. Nieuwe onderzoeksmethode

Tot dusver was men bij het onderzoek naar Thomas-citaten en naar middeleeuwse ontleningen in de gedrukte werken van Teellinck aangewezen op toevallige vondsten. Naar mijn inzicht geven de vondsten die in de vorige twee afleveringen van dit artikel gepubliceerd zijn, de mogelijkheid om dat onderzoek iets gestructureerder te laten verlopen. Nu er op zo grote schaal ontleningen aangetoond zijn, heeft het wetenschappelijk gezien zin om het woordgebruik van en de gebezigde uitdrukkingen in deze gedeelten te vergelijken met die van en in het authentieke oeuvre van Teellinck. De kans is niet denkbeeldig dat een aldus te verkrijgen lijst van specifieke ontleende woorden en uitdrukkingen passages die nu nog aan Teellinck zelf worden toegeschreven, als middeleeuws zal ontmaskeren.

De nu te geven opsomming mist iedere streng wetenschappelijke pretenzie. Het doel hiervan is niet meer, maar ook niet minder dan de introductie van een nieuw praktisch hulpmiddel voor het beoogde - wetenschappelijke - onderzoek. De lijst is gebaseerd op de bij mij aanwezige kennis van de woordenschat van Teellinck en is dan ook geheel subjectief. De toekomst zal leren of deze nieuwe onderzoeksmethode bruikbaar en zinvol is.

4.1. Algemene trekken

De woorden God en Jezus worden vaak voorafgegaan door het bijvoeglijk naamwoord lieve. Woorden die veel voorkomen, zijn zoet en zoetigheid. In het algemeen worden bij voorkeur woorden gehanteerd die met het gevoel en met de liefde samenhangen. Men treft aan: smaak, smaken, minnaar, vrijer en bruidegom. De eveneens in de Mystiek geliefde beelden van het vuur, het licht en het vliegen met de hierbij behorende (werk)woorden

XV-12

vormen een vast gegeven. Een belangrijke plaats neemt het mystieke thema van de vereniging en de versmelting in, terwijl de drang naar de volmaaktheid gedurig verwoord wordt met de aanduiding geheel.

Een andere algemene trek is het veelvuldige gebruik van de superlatief. Voorbeelden zijn: allerliefste, allerzoetste, allergoedertierenste en allerbeminlijkste. Verkleinwoorden zijn in trek. Bij voorbeeld: brokje, druppeltje en vlammetje.

Al de genoemde facetten hebben met het mystieke karakter van de bronkstekst te maken. Er kan evenwel ook een algemene formele eigenschap genoemd worden: de aanwezigheid van rooms-katholieke woorden. Als voorbeelden hiervan kunnen gelden: abstinentie, alderheylichste moeder ende glorieuse maget Maria, Confessoren, consolatie, contemplatie, devotien, gebenedijen, gratie, Maechden, officie, passie, penitentie, Sacrificie, Sint Ian Baptiste en tribulatiën.

4.2. Woorden

De bij Teellinck elders niet of nauwelijks voorkomende woorden zijn: abstinentie, brood-bidder, Confessoren, consolatie, contemplatie, devotie-lijk, devotien, eerweerdicheyt, gebenedijen, gesontmaker, ghenuchlijk, gratie, hermaecker, hoochlijcken, jolijt, Maechden, officie, onbehoet, ondevoot, passie, penitentie, peysmaker, puer, Sacrificie, secreet, solaes, strangicheyt, tafel gesellen, tribulatiën, versaemt, vreedsamig en weerlijk.

4.3. Uitdrukkingen

Voor Teellinck uitzonderlijke samenstellingen zijn: afgrondighe Godt-heydt; alderheylichste moeder ende gloriëse maget Maria; aldersoetste ende aldergoedertierenste Heere Jesu; aldersoetste broot; aldersoetste Bruydegom mijner sielen; aldersoetste Minnaer; blinckende schijnsel der eeuwiger glorie; broot der Engelen; clærheyt uwer tegenwoordicheyt; cleen vlammeken vanden Goddelycken brant; Coninck des Hemels; eeuwig licht; Enghelsche puerheyt; geestelijc vier; geheelijck met u vereenicht ende heel verslonden ende gesmolten in uwer liefden; geheelijck onsteken ende my heel veranderen; geruysch van quade lusten ende be-roerten; gheheel vereenigen in u; gheheelijck wt liefden mach in u versmelten ende doorvlieten; ghenade instort; gherusten dach ofte ure; God aenleven; Goddelijcke clærheyt; Goddelijcke gratien en deuchden; Goddelijcke hoocheyt; gratie der inwendiger eenicheyt; gratien uwer soeticheydt; heel ledich ende onbecommert van herten; Hemelsche fonteyn; hemelschen gloet; Hemelscher visitatiën; herte heel te bernens als een vier; Heylich/ boven alle Heyligen; heylighe out-Vaders; hoogen verborgen Heylichdom; hoochsten vrede; Jesus u opperste vriend; lieve Heere Jesu; luttelken van dat hertelijck beweghen uwer liefden; meesterse der waerheyt/ een leerresse der gheschicktheydt; met syn slincker ooghe siet hy aen de verganckelijcke dinghen deser Werelt/ maer met syn rechter ooghe siet hy de hemelsche dinghen aen; minnaers ofte vryers van Jesus hemelsch rijcke; mijn alderliefste wt veel duysenden vercoren; nederste en opperste Engelen; ongemeten liefde; passie onses Heeren; Sint Ian Baptiste; scher-

picheydt/ strangicheyt/ ende viericheyt van leven; seer sacht peert; smaect der devotie; soeticheden der devotien; stille sitten als een musken alleene/ woonende in een dack; stoel der glorie in der eeuwicheydt; sware helle - soet paradijs; u soeticheyt te smaecten; uwe vyerige minnaers; van den Heere worde omhelst ende omvanghen; van hem worde opgeheven; verheventheydt des herten; verlichtse met een nieuwe gratie; versmelten der vieriger ende bernender liefden; vierighe exempelen der heyligher Patriarchen en Propheten; vleughelen der warachtigen vryheydt/ om te vlieghen tot u ende te rusten in u; vloet der H. tranen; voedster der devotie ende een moeder ofte voorbringerster der tranen; volght de naeckten Jesum oock naeckt en bloedt; vrent lant deser werelt; vry herte hooger verheven wordt; vry van herte; waerachtighe vryheydt van en suyver herte; weerdighe Magdalena; weerdighe Patriarchen.

Noten

1. Z.v.h.: P. van Herreweghen, 'De Leuvense Bijbelvertaler Nicolaus van Winghe', in *Ons geestelijk erf*, XXIII (1949), 17-23, 34-38, 158-162, 387-390.
2. T. Clemens, 'Een verkennend onderzoek naar de waardering voor de *Imitatio Christi* in de Nederlanden tussen 1600 en 1800, in het bijzonder onder katholieken', in *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*, P. Bange/C. Graafland/A. J. Jelsma/A. G. Weiler, Hilversum 1988, 222.
3. Zie voor het voorgaande: Clemens, 'A.a.', 219-221.
4. In verband met de laatste twee categorieën wil ik verwijzen naar: W. J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* (Monografieën Gereformeerd Piëtisme, I), Rotterdam 1987, 85-163. Van de 114 hier beschreven edities bevinden zich er vijftien in particuliere bibliotheken en ontbreekt van vier elk exemplaar. Wie deze aantallen controleert, komt tot de ontdekking dat op grond van de bron zelf de aantallen respectievelijk veertien en vijf moeten zijn. De wijziging houdt verband met het feit dat ik zelf in een later stadium de hand heb weten te leggen op een - helaas incompleet - exemplaar van het in de bron genoemde nummer 27c.
5. C. Graafland, 'De invloed van de Moderne Devotie in de Nadere Reformatie ±1650-±1750', in *De doorwerking van de Moderne Devotie*, 52-54, 64 noot 26.
6. Vergelijk: A. J. Jelsma, 'Doorwerking van de Moderne Devotie', in *De doorwerking van de Moderne Devotie*, 19-24.
7. H. C. White, *English Devotional Literature [Prose] 1600-1640* (University of Wisconsin Studies in Language and Literature, XXIX), Madison 1931, 75-86; F. L. Huntley, *Bishop Joseph Hall and Protestant Meditation in Seventeenth-Century New England*, Chapel Hill [1982], 28, 267.
8. W. J. op 't Hof, 'Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)', in *De doorwerking van de Moderne Devotie*, 151-165.

